

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Савченко О.,

*д-р пед. наук, професор,
віце-президент АПН України, дійсний член АПН України*

Толерантність педагога і учнів є обов'язковою ознакою якості навчально-виховного процесу. Ця якість набуває всезростаючої індивідуальної і соціальної цінності. Розглянуто можливості виховання у молодших школярів комунікативної та екологічної толерантності у процесі засвоєння художніх і науково-пізнавальних текстів. Запропоновано використовувати уроки-роздуми, уроки-дискусії, на яких учні розв'язують морально-етичні задачі, побудовані на основі прочитаних текстів. Методичними засобами їх розв'язання є діалог, інсценізація, ігрова ситуація. Обов'язковою передумовою успішності толерантного виховання школярів є толерантна позиція вчителя як носія демократичних цінностей, володіння ним методиками суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями, установка на рефлексію своєї праці, врахування життєвого досвіду дітей.

Ключові слова: толерантність, молодші школярі, виховання, комунікативна та екологічна толерантність, рефлексія.

Толерантность педагога и учащихся является обязательным признаком качества учебно-воспитательного процесса. Это качество приобретает всевозрастающие индивидуальные и социальные ценности. Рассмотрены возможности воспитания у младших школьников коммуникативной и экологической толерантности в процессе усвоения художественных и научно-познавательных текстов. Предложено использовать уроки-размышления, уроки-дискуссии, на которых ученики решают морально-этические задачи, построенные на основе прочитанных текстов. Методическими средствами их решения является диалог, инсценировка, игровая ситуация. Обязательным условием успешности толерантного воспитания школьников является толерантная позиция учителя как носителя демократических ценностей, владение им методиками субъект-субъектного взаимодействия с учениками, установка на рефлексию своего труда, учета жизненного опыта детей.

Ключевые слова: толерантность, младшие школьники, воспитание, коммуникативная и экологическая толерантность, рефлексия.

Savchenko O. TOLERANCE AS A VALUE OF SCHOOL EDUCATION

Tolerance of a teacher and pupils is the main feature educational process quality. This quality obtains an extreme growing of individual and social value. The possibilities of communicative and ecological tolerance upbringing within young school-children in the process of learning belles-lettres and scientific (thematic) texts are considered in the present article. The reflection-lessons, lessons-discussion, where pupils solve moral and ethical tasks, lessons built on the basis of texts being read are proposed to be used. Dialogues, role play and dramatization serve as a methodological means of their solving. The obligatory precondition of successful tolerant pupils upbringing is a tolerant position of a teacher as a bearer of democratic values, his/her mastering of methodologies of subject-object interrelation with pupils, installation on the reflection of his/her own work, consideration of pupils life experience.

Key words: tolerance, young schoolchildren, upbringing, communicative and ecological tolerance.

У стратегії національної освіти виключно важливим є визначення ціннісних орієнтацій, на яких ґрунтується її ідеологія. Як зазначено у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» [1] узагальненим образом мети української освіти у XXI столітті має бути людина з інноваційним типом мислення, яка сповідує універсальні демократичні цінності і водночас усвідомлює свою національну ідентичність.

Таке розуміння стратегічного вектора розвитку української освіти зумовлене кількома факторами. Відомо, що у XXI столітті світ постав перед цивілізаційною кризою перш за все через невідповідність темпів розвитку матеріальної і духовної культури, різке соціальне розшарування, що спричиняє дегуманізацію людського суспільства. І, як свідчать події останнього часу, цей розрив стає загрозою виживання людини як у духовному, так і в економічному та екологічному вимірах.

Пан Гі Мун, Генеральний секретар Організації Об'єднаних націй, нещодавно виступив із посланням щодо її місії у нових умовах.

Він зазначив, що відтоді як 1945 року була створена ООН, населення світу потроїлось. Дитя, яке стало семимільярдним громадянином Землі, входить у світ різноманітних і непередбачуваних змін – екологічних, економічних, геополітичних, технологічних і демографічних, яких не мине жодна країна [2].

Ціннісна основа життя людей в різних країнах набуває всезростаючого значення, адже світ стає більш відкритим і взаємозалежним. У цих умовах *толерантність і національна ідентичність* особистості стають умовою і результатом демократизації освіти, а отже і суспільства.

Нагадуємо, що в Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй (затверджена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї 8 вересня 2000 року) визначено шість фундаментальних цінностей люд-

ства: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, загальний обов'язок. Зокрема, *терпимість* тлумачиться таким чином: «За всього розмаїття віросповідань, культур і мов люди повинні поважати один одного. Розбіжності в межах суспільств і між суспільствами не повинні відлякувати і служити приводом для переслідувань, а мають платитися як найцінніше надбання людства. Необхідно активно заохочувати культуру миру й діалог між усіма цивілізаціями» [3].

У 1996 році у доповіді ЮНЕСКО щодо освіти ХХІ століття (згодом вона стала відомою як доповідь Жака Делора), було сформульовано чотири ціннісні виміри, які вона має забезпечувати. Це оволодіння людьми умінням *жити разом, умінням вчитися умінням діяти, умінням бути*. Пізніше вчені визначили, що по суті це прообраз глобальних компетентностей.

Наприкінці 90-тих років ХХ ст. Рада Європи запропонувала освітянам перелік з п'яти груп ключових компетентностей, якими мають оволодіти молоді європейці. Серед них політичні, соціальні і комунікативні компетентності безпосередньо пов'язані з життям людини у багатокультурному суспільстві. Враховуючи наявний досвід компетентнісної освіти і перспективи розвитку школи у ХХІ столітті, в Європейському Союзі визначено довідкову систему ключових компетентностей. Вона охоплює вісім компетентностей: спілкування іноземною мовою; математична компетентність та базові компетентності з науки і технологій; цифрова компетентність; підприємливість, культурна виразність [4].

Отже, сутнісними характеристиками якості сучасної освіти мають бути уміння людини діяти у багатокультурному просторі, які набувають всезростаючої індивідуальної і соціальної цінності.

Українські вчені, визначаючи на основі європейського досвіду сукупність ключових компетентностей для української школи ХХІ століття, включають до неї, поряд з іншими, соціальну, громадянську і загальнокультурну. Цей підхід знайшов відображення у концепціях розроблення державних стандартів для всіх рівнів шкільної освіти.

Ми вважаємо, що до ключових компетентностей можна віднести і толерантність, як інтегроване утворення, що слід формувати через спеціально підготовлений зміст і технології навчання, культурно збагачене навчальне і виховне середовище, яке повинно мати такі ознаки: відкритість, демократичність, емоційна комфортність, суб'єктність навчальної взаємодії. Цей процес має ґрунтуватися на методології людиноцентризму, системному, компетентнісному і середовищному підходах.

Разом з тим реалізація нових стратегій розвитку української освіти здійснюється суперечливо і повільно. Окрім надмірної політизації освіти до вагомих причин такого стану В.Г. Кремень, президент НАПН України, відносить «...небажання частини освітян позбавитись негативних традицій і цінностей минулого, коли національна ідентичність нівелювалась, а толерантне ставлення до людини

замінювалось класовим підходом. Це формувало не самодостатню особистість, а людину – пристосованця.

Подібний тип відносин слід залишити в минулому як можна скоріше. Не змінивши відносини в школі на толерантні, ми ніколи не змінимо українського суспільства, не матимемо сталої і ефективної демократичної системи. Не матимемо і ефективної економіки, бо сучасні науково-інформаційні технології дієві лише в демократичному суспільному просторі» [5].

Реалізація стратегій толерантної педагогіки у сучасній шкільній освіті, як показує вивчення цього питання, не набула системного характеру, хоча інтерес до цієї проблеми з боку науковців зростає [6; 9].

Це зумовлене, на наш погляд, тим, що за радянської доби зазначений напрям поглинався політизованим інтернаціоналізмом, а протягом розвою освіти за умов Незалежності нашої держави пріоритетними були і залишаються питання патріотичного виховання передусім у контексті історичної пам'яті і мовної освіти підростаючого покоління. Тому зосередження уваги науковців і практиків на проблемі толерантності усієї суб'єктів навчального процесу є вкрай важливим і своєчасним. На наше переконання, успішність її формування в учнів безпосередньо залежить від толерантної позиції вчителя як людини, що налаштована сприймати і працювати з кожною дитиною незалежно від її фізичних даних, розумових здібностей і соціального статусу батьків. А це окрім вродженої душевної чутливості, вимагає відповідного світоглядного виховання і методичної готовності вчителів професійно грамотно здійснювати навчально-виховний процес на засадах толерантної педагогіки.

Враховуючи це, у підготовленому нами для вчителів науково-методичному посібнику «Виховний потенціал початкової освіти» у розділі «Цілі і цінності шкільної освіти» з-поміж іншого розкривається *концептуально-ціннісний компонент толерантності*. Тлумачення терміну толерантність у різних мовах, як відомо, має відмінності, що засвідчують вплив національної культури та історичного досвіду. Водночас інваріантна сутність цього терміну ґрунтується на його базових ознаках: поважати права інших, утримуватися від насилля, від шкоди іншим у будь-якому вигляді. Це чеснота, яка робить можливим досягнення миру, сприяє утвердженню демократії й правопорядку. Світоглядною основою толерантності є поцінування і відповідальність за збереження людьми різноманітності: природної, індивідуальної, суспільної, культурної. Тільки вчитель, який сприймає усіх дітей, розуміє їх мотиви, потреби, виявляє терплячість і терпимість може бути толерантним не на словах, а у щоденній педагогічній праці. Отже, *активна толерантна позиція вчителя як людини культури є передумовою успішності толерантного виховання учнів* [7].

Початкова освіта має значний потенціал виховання дітей у дусі толерантності, як незамінної цінності їх особистісного розвитку і соціалізації.

Реалізація цього потенціалу здійснюється в українському досвіді через включення у зміст початкової школи навчального матеріалу, що розкриває цінності збереження різноманітності світу, взаємозалежності людини і природи, необхідність дотримання неконфліктної поведінки, уміння взаємодіяти у групі з дітьми різних національностей і статі. Зокрема, у змісті предметів—українська та інші мови, читання, «Я і Україна» (з 2012 року він змінює назву на «Я у світі»), «Етика», «Мистецтво», «Основи здоров'я» для учнів 1–4 класів вміщено цікавий і доступний навчальний матеріал, який сприяє вихованню у дітей *комунікативної і екологічної толерантності*.

Наведемо кілька прикладів, звертаючись до змісту підручників «Читанка» для учнів 2–4 класів. У них вміщено чимало художніх творів, де розкриваються ситуації спілкування з дітьми, які відрізняються від інших, описано почуття дівчаток і хлопчиків, що знаходять у ситуації морального вибору, у складній життєвій ситуації. Так, другокласники читають оповідання Василя Сухомлинського «Горбатенька дівчинка» [8]. Його сюжет: під час уроку директор завів до класу нову ученицю, яка була горбатенька. Як на неї реагують діти? Цей сюжет наче моральна задача, що раптом постає перед дітьми. Ця ситуація триває в житті класу всього одну—дві хвилини, але за цей час діти можуть по-різному виявляти своє ставлення до дитини з фізичними вадами. Тому в оповіданні простежується хвилювання вчителя за своїх учнів. Спочатку *він затамував подих і мовчки благав дітей, щоб дівчинка не побачила в їхніх очах ні подиву, ні насмішки*. Але діти дивилися на неї з цікавістю й лагідно посміхалися. *Учитель полегшено перевів дух*. І коли учням треба було їй поступитись місцем на першій парті, кожен хто сидів попереду, хотів це зробити.

Тепер учитель був спокійний: клас витримав іспит на людяність.

Поширеними на жаль, вже у початкових школах є випадки цькування окремих дітей однокласниками, які відбуваються непомітно від педагога, або вчитель не вважає їх важливими. Причинами дошкільних насмішок (а інколи і побиття) можуть стати будь-які характеристики, що привертають увагу агресивних лідерів класу. Скажімо, учень надмірно товстий або іншої національності, дуже веснянкуватий, дуже слухняний, лякливий, бідно вдягнений, заїкуватий. Наслідки від несприйняття однокласниками «іншої» дитини можуть бути загрозливими як для її психічного, так і фізичного здоров'я. Такий досвід може привести дитину, не захищену дорослими, до зламу особистості, адже вона виключається з колективу з позначкою начебто «меншовартості». У багатьох випадках гіркота пережитого залишається на все життя.

У третьому класі учні читають фантастичне оповідання В. Нестайка «Суд у цирку» [8]. Його сюжет: хлопчик Ромка, який весь час насміхався над рудим однокласником Рудиком Руденко, одягнувши чарівні окуляри, потрапляє у казкове місто «Рудоград», де все і всі рудого кольору. У цьому місті лише в нього

не руде волосся. За насмішки над рудим хлопчиком мешканці міста влаштовують йому символічний суд у цирку. Ромка особисто відчув приниження через те, що він *інший*. Після цієї пригоди хлопчик по-іншому оцінив свої вчинки. Прочитавши оповідання, діти розмірковують над тим, чи справедливим був суд над Ромкою. Вони доходять висновку, що приниження іншої людини у будь-якій формі неприпустиме, тому така пригода для Ромки була дуже корисною. *Зміст твору дав основу для свідомого висловлювання учнями оцінних суджень: за свої негарні вчинки треба відповідати*.

У процесі опрацювання подібних творів, які співвідносяться із життєвим досвідом учнів (як позитивним так і негативним), в них поступово формуються рефлексивні судження толерантного змісту: чи вмію я цінувати і поважати не лише себе, а й інших людей. У колективному пошуку діти складають формулу толерантності *«Я + інші Я = мир, співпраця, дружба»*.

Отже, усвідомлення цінності власного «Я» відбувається через спілкування і розуміння «Я» інших, які також заслуговують на розуміння і повагу.

Гострою є проблема формування у дітей *толерантної екологічної поведінки*. По суті це загальносвітова проблема, яка стосується протиборства двох парадигм життя: або виявляємо бережливе ставлення до природи або прагнемо до нарощування особистого споживання, що неминуче викликає експлуаторське ставлення до природних ресурсів. Вчителю треба вміти розкривати дітям явне і приховане знищення цінностей природи. Сучасному розумінню ставлення людей до природи має відповідати не ідея антропоцентризму, а ідея коеволюції, спільної еволюції природи і людини. Ідея тотального управління природою («людина—цар природи») змінюється на імператив виживання і глобальної відповідальності людей за нормальне життя цих і наступних поколінь. Сучасна людина по суті стає заручником своїх технологічних здобутків.

Вчителю не можна ставитися споглядально до поширення в учнівському середовищі споживацької ідеології. Через аргументовані докази та інтелектуальні почуття вже молодші учні мають зрозуміти, що запаси води, енергії, природних копалин обмежені, що жива природа незамінна і унікальна своєю різноманітністю. Захоплення її неповторністю, красою, гармонією є найважливішим джерелом духовності людини. На ці думки настановлює учнів ознайомлення і осмислення творів багатьох розділів «Читанок». Наприклад, «Світ природи і дитинства», «Буду я природі другом», «Сторінки для допитливих», «Мудра книга природи» та ін. Тому цілком усвідомлено учні третього класу сприймають такий висновок з теми «Буду я природі другом» — «Пам'ятай! Людина не володар природи, а лише її невід'ємна частина. Маючи розум і совість, вона несе більшу відповідальність» [8].

Свідоме і емоційне сприйняття учнями цього висновку відбувається на уроках-роздумах, діалогах, виконанні проектів, творчих завдань. Наприклад, у

формі уроку-роздуму відбувається ознайомлення із оповіданням-казкою Василя Сухомлинського «Соловей і Жук» у 2 класі. Наведемо його зміст.

У садку співав Соловей. Його пісня була дуже гарна. Він знав, що його пісню люблять люди. Того й дивився з погордою на квітучий сад, на синє небо й на маленьку дівчинку, що сиділа в саду й слухала його пісню.

А коло Соловейка літав великий рогатий Жук. Він літав і гудів. Соловей припинив свою пісню та й каже:

– Перестань гудіти. Ти не даєш мені співати. Твоє гудіння нікому не потрібне. Та й краще, аби тебе, Жуче, зовсім не було.

Жук гідно відповів :

– Ні, Солов'ю, без мене, Жука, неможливий світ, як і без тебе, Солов'я.

– Ну й мудрець! – всміхнувся Соловей .– Виходить, що й ти потрібен людям? Ось запитаємо дівчинку, вона скаже, хто потрібен людям, а хто ні.

Полетіли Соловей і Жук до дівчинки та й питають:

– Скажи, дівчинко, кого треба залишити в світі – Солов'я чи Жука?

– Хай собі будуть і Соловей, і Жук, – відповіла дівчинка. Тоді подумала й додала:

– Як же можна без Жука?

Після читання твору відбувся аналіз та осмислення змісту:

– Що ми дізналися з тексту про Солов'я? Чому він з погордою дивився на світ? Про що свідчить його думка: «Та й краще, аби тебе, Жуче, зовсім не було»?

– Про яку рису Жука свідчить це речення з тексту «Жук гідно відповів»?

– Отже, поміркуємо: Хто з вас вважає, що правий Соловей? Чому?

– Чому Жук запропонував спитати думку дівчинки? Хто погоджується з відповіддю Ліди? А хто – ні? Чому? Яке оповідання, подібне за головною думкою, можна придумати. Пофантазуйте.

У підсумку зазначимо, що виховання толерантності учнів у різних видах діяльності вимагає системних змін: у підготовці майбутніх учителів, у процесі підвищення кваліфікації працюючих учителів роботі з батьками тощо. Зокрема, необхідно у майбутніх педагогів виховувати толерантність як професійно важливу рису їх особистісно-професійного розвитку. У цьому процесі потребує ціннісного збагачення їх не психолого-педагогічна підготовка (гуманістичні цінності педагогів, культивування у своїх взаєминах із оточуючими доброзичливості, ввічливості, щирості, стриманості, милосердя, справедливості, терпимості). Для розвитку цих якостей необхідно організовувати суб'єкт – суб'єктну взаємодію учасників навчання на засадах діалогу, партнерства. Як показують спеціальні дослідження [9, 10] особливо ефективними є різні види тренінгів, що дозволяють студентам засвоїти стратегії комунікативної толерантності і застерегти їх від використання негативних педагогічних стереотипів.

Надзвичайно важливим є оновлення методичного інструментарію вчителів, які тривалий час працюють з дітьми, адже дуже змінюється соціальна ситуація розвитку освіти, потреби самих дітей, їхніх родин, а зміст післядипломної педагогічної освіти змінюється надто повільно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. За заг. ред. В.Г. Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 304с.
2. Глобальний порядок денний для семи мільярдів мешканців. // Газ. «День». – 4 жовтня 2011. – № 177.
3. Декларація принципів толерантності // Век толерантності. -2001. – № 1. – 20 с.
4. Локшина О.І. Становлення компетентнісної ідеї в європейській шкільній освіті. Матеріали методичного семінару/ О.І. Локшина. – К. : Педагогічна думка, 2009. – С.19-33.
5. Біла книга національної освіти України. Третє видання / За заг. ред. В.Г. Кременя -К. : Київськ. ун-тет ім. Б. Грінченка, 2011. -342с.
6. Савченко О.Я. «Читанка» : [підручники для 2,3 класів] / О.Я.Савченко. – К. : «Освіта» 2010, 2011.;
7. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти / О.Я. Савченко. – 3 вид. – К. : Богданова А.М., 2009.-226.
8. Савченко О.Я. «Читанка» : [підручники для 2,3 класів] / О.Я.Савченко. – К. : «Освіта» 2010, 2011.
9. Тодорцева Ю.В. Формування толерантності майбутній учителів у процесі професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. 13.00.04. – Одеса, 2005.– 20с.
10. Хоружа Л.Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика / Л.Л. Хоружа. – К. : АПН України, 2003.-319 с.